

KUR'ÂN TİLÂVETİNDE MEHÂRİC-İ HURÛF

Giriş

“Kur’ân-ı Kerîm, Allah tarafından Hz. Peygamber’e indirilmiş, Mushaflarda yazılmış, tevâtür yoluyla nakledilmiş ve tilâvetiyle ibadet edilen mûciz bir kelâmdır.”¹

Kur’ân tilâvetinin ilk muallimi olan Hz. Peygamber, ashabına onu okumalarını ve ahkâmıyla amel etmelerini emretmiş; öğrenilmesi hususunda ısrarcı olmuş ve bu vesileyle ezberlenip namazlarda okunmasını sağlamıştır. Kur’ân’dan daha çok ezberi olanları diğerlerine üstün tutmuş, herhangi sebeple bir yere gönderdiği ashâbı arasından en iyi kârîyi onlara imam olarak atamıştır.²

Hz. Peygamber, Mekke döneminde Erkâm b. Ebu’l-Erkâm’ın (ö. 55/675) Safa tepesi civarında olan evini hem mescit hem de İslam’ın ilk eğitim ve öğretim müessesesi olarak kullanmıştır.³ Hicretten iki yıl önce yapılmış olan I. Akabe biatinde, Yesrib (Medine) halkının verdiği güvenceyle Mus‘ab b. Ümeyr’i (ö. 3/625) oraya göndermiş, Sa‘d b. Zürâre’nin (ö. 1/623) evinde bu hizmeti başlattırıştır. Bu gayretlerin sonucu olarak, II. Akabe biatinde, Medine-i Münevvere’deki Müslümanların sayısı yaklaşık yüze ulaşmış ve bu vesileyle hicret için müsait bir ortam oluşmuştur.⁴

Hz. Peygamber, Medine’ye hicret ettikten sonra Mescid-i Nebevî’yi inşa ederek, mescit ve eğitim-öğretim faaliyetini sürdürmüş, sayıları seksenden dört yüze kadar değişen ashâb-ı suffeyi burada eğitim ve öğretime tabi tutmuştur. Suffe ashabının çoğalıp Mescid-i Nebevî’ye sığmaması üzerine, Medine-i Münevvere’nin farklı mahallelerinde mescitler açılmıştır.⁵ Bu minval üzere Müslümanların olduğu her ortam, Kur’ân eğitim ve öğretim faaliyetinin icra edildiği bir mekâna dönüşmüştür.

Sahâbe, Hz. Peygamber’den aldıkları bu ilmi, O’nun delaletiyle gittikleri her yerde birer Kur’ân muallimi olarak ifa etmeye çalışmışlar; vefatından sonra da çeşitli coğrafyalara dağılarak, öğrendiklerini insanlara öğretmeye gayret etmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde, özellikle Hz. Peygamber’den ders alan sahâbenin vefatları, ayrıca yeni fetihler sayesinde Arap olmayan unsurların İslam’ı tercih etmeleriyle birlikte Kur’ân tilâvetinin şifâhî olarak nakledilen ve öğretilen kâidelerine uymakta zorluklar yaşanmaya başlanmıştır. Farklı dilleri konuşan insanlar, kendi lisanlarında karşılığı olmayan Kur’ân’ın bazı harflerini telaffuzda zorluklar yaşamışlardır. Bunun sonucu olarak, hicri II. asırdan itibaren şifâhî kâideler terk

¹ İsmail Karaçam, *En Büyük Mucize Kur’ân-ı Kerîm’in İlmî ve Edebî Sırları*, İstanbul: Yenişafak Dağıtım, 2005, s. 87.

² Yaşar Kurt, “Kur’ân Öğretimi ve Caminin Kur’ân Öğretimindeki Yeri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 7/16, 2003, ss. 105-108.

³ Kurt, “Kur’ân Öğretimi ve Caminin Kur’ân Öğretimindeki Yeri”, ss. 111-112.

⁴ Nihat Temel, “Kırâ‘at ve Tecvid İlmine Ait Eserlerin Sistematiği”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-IV (Kırâat İlmî ve Problemleri)*, *Tartışmalı İlmî Toplantı*, Altunizâde Kültür Merkezi, İstanbul, 13-14 Ekim 2001, s. 248; Kurt, “Kur’ân Öğretimi ve Caminin Kur’ân Öğretimindeki Yeri”, ss. 114.

⁵ Nihat Temel, “Kırâ‘at ve Tecvid İlmine Ait Eserlerin Sistematiği”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-IV (Kırâat İlmî ve Problemleri)*, *Tartışmalı İlmî Toplantı*, Altunizâde Kültür Merkezi, İstanbul, 13-14 Ekim 2001, s. 248; Kurt, “Kur’ân Öğretimi ve Caminin Kur’ân Öğretimindeki Yeri”, ss. 114.

edilmemekle birlikte, eğitim ve öğretimde birlikteliği sağlama konusunda bir esasa ve usule riayet edilmesi gereği yani kitâbî kâidelere ihtiyacın zorunlu olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalınmıştır.

Kırâat konusunda yazılmış olan ilk eser, Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/838) “Kitâbu’l-Kırâat”ı, tecvîd ile alakalı ilk çalışma ise Mûsâ b. ‘Ubeydullâh b. Hâkân’ın (ö. 325/937) “el-Kasîdetu’l-Hâkâniyye fi’t-tecvîd” isimli kitabıdır.⁶ Bu eserlerin telifiyle başlayan kırâat ve tecvîd faaliyetleri, hızla tüm İslam coğrafyasında yayılmıştır. Arap yarımadasından Endülüs’e kadar birçok müellif bu konuda eser telif etmiştir. Harflerin ve sıfatların ele alındığı ilk eserler olan Halîl b. Ahmed’in (ö. 170/786) “*Kitâbu’l-‘ayn*”ı, Sîbeveyhî’nin (ö. 180/796) “*el-Kitâb*”ı ve İbn Cinnî’nin (ö. 392/1002) “*Sırru sînâ’ati’l-i’râb*”ı, bu konuda en önemli kaynak eserler niteliğindedir. Konunun seyrini takip ettiğimizde Ebu Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî’nin (ö. 437/1045) “*er-Ri’âye li tecvîdi’l-kırâ’a ve tahkîki’t-tilâve*”, Ebu ‘Amr Osman b. Sa’îd ed-Dânî’nin (ö. 444/1053) “*et-Tahdîd fi’l-itkân ve’t-tecvîd*”, Abdülvehhab b. Muhammed el-Kurtubî’nin (ö. 461/1068-69 [?]) “*el-Muvazzih fi’t-tecvîd*”, İbnu’l-Cezerî’nin (ö.833/1429) “*et-Temhîd fi ilmi’t-tecvîd*”; “*Mukaddime*” adlı eserleri ile birlikte konuyla alakalı birçok eseri vardır. Bunun yanında, Molla Aliyyü’l-Kârî’nin (ö. 1014/ 1605-1606 [?]) “*el-Minahu’l-fikriyye fi şerhi’l-mukaddimeti’l-Cezeriyye*”, Saçaklızâde Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer‘aşî’nin (ö. 1145/1732) “*Cühdü’l-mukill*” ve Muhammed Mekkî Nasr el-Cüreysî’nin (ö. 1322/1905) “*Nihâyetü’l-kavli’l-müfîd fi ilmi tecvîdi’l-Kur’âni’l-Mecîd*” adlı eserleri sıralanabilir.

Modern dönem kırâat ve fonetikçilerinden Mahmûd Halîl el-Husarî’nin (ö. 1401/1980) “*Ahkâmu kırâ’ati’l-Kur’âni’l-Kerîm*”, Ğânim Kaddûrî el-Hamed’in “*Ebhâs fi ilmi’t-tecvîd*” ve Abdurrahim et-Tarhûnî’nin “*Uddetu’l-kârî fi tecvîdi kelâmi’l-Bârî*” isimli eserlerini saymadan geçemeyeceğiz.

Fonetik/ses bilimini ilk defa belirleyen âlim, Halîl b. Ahmed’dir. O dönemde, Süryânîler tarafından kullanılan “ebced” sistemi ile Nasr b. ‘Âsım’ın (ö. 89/708) ortaya koyup, harflerin şekillerine göre sıralama yaptığı ve bugün de kullanılan “elif, bâ, tâ, sâ, cîm.....” sistemi kullanılmaktaydı. Halîl b. Ahmed, bu iki sistemi de reddederek, bunların yerine mahreç sıralamasını esas aldığı, “*Kitâbu’l-‘Ayn*” isimli ansiklopedik eserini yazmış ve bu eserde ilk defa harflerin özelliklerinden bahsetmiştir.⁷ Daha sonra Sîbeveyhî de, hocası Halîl b. Ahmed gibi fonetik ilmine önem vermiş, yazmış olduğu “*el-Kitâb*” isimli eserinde harflerin adedinden ve mahreçlerinden bahsetmiştir.

Bu mevzu ile alakalı yazılmış olan ilk müstakil çalışma ise, İbn Cinnî’nin (ö. 392/1002) “*Sırru sînâ’ati’l-i’râb*” isimli eseridir.⁸ Bu eserinde; harflerin mahreçleri, sıfatları ve bu harflere ârız olan ve

⁶ Muhammed Hassân et-Tayyân, “Araplarda Sesbilim (Fonetik)” Ahmet Yüksel (çvr.), *OMÜİFY*, 17, 2004, ss. 312-313; Abdurrahman Çetin, bu eserin adını “*Kasîdetü’r-Râiyye*” olarak ifade etmektedir. Detay için bkz., Abdurrahman Çetin, “Kırâ’at ve Tecvid İlimleri Bibliyografyası”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2/ 2, s. 310.

⁷ Ahmet Yüksel, “İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî Örneği”, *OMÜİFY*, 24/25, 2007, s. 136.

⁸ Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *Ebhâs fi ‘İlmi’t-Tecvîd*, Amman: Dâru Ammâr, 2002, s. 14.

i'lâl, ibdâl, idğam, nakl, hazf gibi durumlara yol açan problemleri, hareke ve harf arasındaki farkı, güzel görülen ve güzel görülmeyen fer'î harfleri ve diğer konuları ayrıntılı olarak açıklayan İbn Cinnî,⁹ haklı olarak Arap sesbiliminde otorite konumuna gelmiş ve “Arkadaşlarımızdan hiç kimsenin bu alanda böylesine detaylı bir araştırma yaptığını ve böylesine doyurucu bilgiler ortaya koyduğunu bilmiyorum. Her kimin bu konuda söyleyeceği bir sözü varsa söylesin. Allah, kudretiyle doğruyu bulmaya yardım etsin.” diyerek, bu hususta ilmine olan güvenini ortaya koymuştur.¹⁰

Harfleri hakkıyla mahrecinden çıkarıp sıfatlarını gösterebilme meselesi; öncelikle sağlam bir kaynaktan teorik olarak öğrenme, daha sonra “fem-i muhsin” denilen düzgün bir ağızdan pratik olarak öğrenme ve en son olarak üzerinde oldukça fazla alıştırmaya yapıp, meleke kesp edecek derecede, harfi görür görmez tanıyıp, mahrecinden çıkararak kendisinde bulunan sıfatları göstermekle halledilebilir. Saçaklızâde (ö. 1145/1732) bu konuya dair; “...eğer hocalardan duyulanlar doğru ise onu, kitaplardan okunanlar doğru ise onu tercih etmek gerekir” demektedir.¹¹

Bütün bu açıklamalar ışığında Hz. Peygamber’le başlayan Kur’ân eğitiminin; sahâbe ve tâbiînle devam ettiğini, ardından farklı dil, coğrafya ve kültürlerle yüzleşen İslam dünyasının konunun halledilmesi için sistematik bir usule ihtiyaç duyduğunu söyleyebiliriz. Geçmişten günümüze bakıldığında dünyanın değişik coğrafyalarında, farklı dillerdeki insanlara belli seviyede bir Kur’ân eğitiminin yapılabilmesi için geçmiş birikimin iyi değerlendirilmesi ve yeni imkânlarla her ağza ve her coğrafyada belli bir seviyede kullanılabilir bir usulün yaygınlık kazanmasını sağlayacak çalışmalar gerekmektedir. Bu sayede Kur’ân’ın tilâvetinde Arap ağzı-Türk ağzı gibi karşılığı olmayan tartışmaların yersiz olduğu daha net görülecektir. Çünkü bir harfin çıkarılmasında ağzın/çenenin/dudakların alması gereken bir durum; farklı kavim ve cinsiyete göre değişmeyecektir. Bu konuda kimin ağzı olduğuna değil, harfin çıkarılmasında belirlenen ölçülere ne kadar riayet edildiğine itibar edilir. Böylece Kur’ân eğitiminde kuzeyi-güneyi, doğusu-batısıyla dünyanın her bölgesinde yaşayan Müslümanlar arasında belli seviyede bir birlik sağlanmasına vesile olunacaktır. Bu çalışmanın da bunlardan biri olması dileği ile geçmişten günümüze mehâric-i hurûf ile ilgili birikimi gözden geçirmek isabetli olacaktır.

I. Mehâric Kavramı

Mehâric (مخارج) kelimesi, ha-ra-ce (خرج) kelimesinin masdar mimi, ism-i mekânı olan (مخرج) in çoğulu olup, lügatte; “çıkış yeri”,¹² istilahta ise; “harfin çıkıp, diğerlerinden ayrıldığı yer”¹³ manasına gelir. el-Hurûf (الحروف) kelimesi, ha-ra-fe (حرف) kelimesinin çoğuludur. Lügatte; “taraf, uç, yan, zirve,

⁹ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, *Sırru Sinâ'ati'l-İ'râb*, Hasan Hindâvî (thk.), c. I, y.y., 1985, s. 51.

¹⁰ et-Tayyân, “Araplarda Sesbilim (Fonetik)”, s. 306.

¹¹ el-Hamed, *Ebhâs fi 'İlmi't-Tecvid*, s. 6.

¹² Ahterî Mustafâ Efendi, *Ahterî-i Kebîr*, c. II, s. 271; Mecme'u'l-Lugati'l-'Arabiyye, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, s. 233.

¹³ el-Husarî, *Ahkâmu Kırâ'ati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 49.

tepe, kelime, kelâm, meyletme”,¹⁴ istilahta ise; “hakîkî ya da takdîrî olan mahrece yapışan ses”¹⁵ demektir. Bu iki isim “el-mehâricu’l-hurûf” şeklinde beraber kullanıldığında, kırâat istilâhında “harflerin çıkış yerleri” manasına gelmektedir.

Harfin mahrecinden çıkış serüveni gırtlaktan başlamaktadır. Ciğerden veya diyaframdan çıkan hava, sesin oluşmasına yardımcı ilk organ olan gırtlakta sese dönüşür. Henüz biçimlenmemiş olan bu sesin kıvama gelmesi; ağız boşluğu, burun boşluğu ve boğazdaki titreşim bölgelerinden geçer ki, bu organlar aynı zamanda harflerin çıkış noktaları olan mahreci meydana getirir.¹⁶

Bir mahreci tespit etmenin yolu; harfin başına herhangi bir hareke ile hemze-i vasıl (geçiş halinde düşecek olan hemze harfi) getirerek, o harfi şeddeli ya da cezimli okumaktır. Ses kesildiğinde hangi âzâda titreşim durmuşsa, harfin mahreci o nokta olup, genişliği de sesin kesildiği yerin genişliği kadardır.¹⁷ Aliyyu’l-Kârî, mahrecin harf için önemini, terazi kelimesi ile anlatmaktadır. Ona göre harfin durumu ve adedi, ancak terazi mesabesinde olan mahreç sebebiyle anlaşılabilir.¹⁸

Harflerin mahrecini ilk defa tespit eden kişi, Halîl b. Ahmed’dir. Kendisi, eb (أَب), et (أَتْ), es (أَس)... şeklinde harfî sâkin okuyup başına fethalı hemze getirerek harfin mahrecini belirlemiştir. Sîbeveyhî ve İbn Cinnî de mahreçleri benzer usulle, ancak ib (أَب), it (أَتْ), is (أَس)... şeklinde kesre ile tespit etmişlerdir. İbn Cinnî bu usulü, harekenin harfi yerinden oynattığı gerekçesiyle icra ettiğini ifade eder. Bu usuller, geçmişte kalan bir tertip değildir. Günümüzde de kullanılmakta hatta bazı Avrupalı dilcilerin harfleri test etme yöntemi olarak güncelliğini muhafaza etmektedir.¹⁹

A- Mahrecin Kısımları

Tecvid ilminin önemli konularından olan “mahreç”,²⁰ hakîkî (mahrec-i muhakkak), takdîrî (mahrec-i mukadder), küllî ve cüz’î olmak üzere dört kısma ayrılır.

1- Hakîki mahreç

Harfin sesi, mahreç bölgelerinden belirli bir noktaya temas ederek çıkıyorsa bu yere hakîkî veya mahreç-i muhakkak denilir. Buradan aslî harfler olarak ifade edilen yirmi dokuz harf çıkar.

¹⁴el-Yesûî, *el-Müncid fi’l-Lüğâ ve’l-A’lâm*, s. 126; İsmail Durmuş, “Harf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIV, 2011, s. 162.

¹⁵el-Mer’âşî, “Cuhdu’l-Mukill”, s. 273.

¹⁶Durmuş ve Yüksel, “Savtiyye”, *DİA*, XXXVI, s. 204.

¹⁷el-Mer’âşî, “Cuhdu’l-Mukill”, s. 273,279; Esad Efendi, “el-Virdü’l-Müfid fi ‘İlmi’t-Tecvîd”, s. 3; Kamhâvî, *el-Burhân fi Tecvîdi’l-Kur’ân*, s. 18.

¹⁸Aliyyu’l-Kârî, *el-Minahu’l-Fikriyye fi Şerhi’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye*, s. 111.

¹⁹Yüksel, “İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî Örneği”, ss. 138-139.

²⁰Abdurrahman b. Sa’dullah Aytânî, *el-Müfid fi ‘İlmi’t-Tecvîd*, Beyrut: Müessesetu’r-Rayyân, 2011, s. 103.

2- Takdîrî Mahreç

Harfin sesi, mahreç bölgelerinden belirli bir noktaya temas etmeden çıkıyorsa, buna takdîrî veya mahreç-i mukadder denilir. Med harfleri ve ihfâ nûn'unun mahreci takdîridir.²¹

3- Küllî Mahreç

“Âmme”²² de denilen küllî mahreç; tâ (ط), dâl (د) ve tâ (ت) veya ğayn (غ) ve hâ (ح) gibi aynı mahreç bölgesinden çıkarılan harfler için kullanılır.

4- Cüz'î Mahreç

Hâssa da denilen cüz'î mahreç ise; küllî mahrecin bir bölümü olup, kendisinden bir veya daha fazla harf çıkan²³ veya bir mahreç bölgesinden ancak farklı noktalardan çıkarılan harfler şeklinde tarif edilir. Cîm (ج), şîn (ش) ve yâ (ی) harfleri buna örnek olarak verilebilir. Bu harfler küllî mahreç itibariyle dil ortasının üst damağa yapışması ile çıkarılır. Ancak her bir harfle ilgili; dilin ortasının gerisinden cîm (ج), ortasından şîn (ش), biraz daha öne doğru gelindiğinde de yâ (ی) harfinin çıkarılması cüz'î mahrece örnektir.

B- Mahreçlerin Sayısı

Kıraat ve tecvîd uleması mahreçlerin sayısı ile ilgili farklı görüşler ileri sürmektedir. Bu farklılık bir gurup harfin çıkarıldığı mahreç bölgesini bir bölge olarak kabul edenlere göre sayı azalmakta, tek tek her bir harf için bir mahreç yeri belirleyen için de artmaktadır. Şimdi bu konuyu biraz daha açıklığa kavuşturmak için mahreçlerin sayısı ile ilgili görüşleri görelim.

1- Mahreç Sayısını On Dört Kabul Edenler

Bu görüşü benimseyenlere göre, boğazda üç, dilde sekiz, dudakta iki, geniz/hayşûmda bir mahreç olmak üzere on dördtür. Bu görüşe göre cevfv/ağız boşluğu mahreç olmayıp, harf-i med olan vâv (و), yâ (ی) ve elifin (ا) mahreci, harekeli hallerindeki yeridir. Ayrıca lâm (ل), râ (ر) ve nûn (ن) da onlara göre tek mahreçten çıkarılır. Ferrâ (ö. 207/822), Kutrub (210/825), Cermî (ö.225/840), İbn Keysân (ö.299/912) ve İbn Düreyd (ö.321/933) bu görüşte olan âlimlerdir.²⁴

2- Mahreç Sayısını On Altı Kabul Edenler

Bu görüş sahiplerine göre; boğazda üç, dilde on, dudakta iki, geniz/hayşûmda bir mahreç olmak üzere on altıdır. Onlara göre de cevfv/ağız boşluğu mahreç olmayıp, harf-i med olan vâv (و), yâ (ی) ve

²¹el-Husarî, *Ahkâmu Kirâ'âti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, ss. 45-46.

²²Aytânî, *el-Müfîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, s. 106.

²³Aytânî, *el-Müfîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, s. 106.

²⁴el-Husarî, *Ahkâmu Kirâ'âti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, ss. 50-53; Kamhâvî, *el-Burhân fi Tecvîdi'l-Kur'ân*, s. 18; Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları (Tevvîd)*, s. 117.

elifin (ل) mahreci, harekeli hallerindeki yeridir. Bu görüşü savunanlar; Sîbeveyhî, Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Amr ed-Dânî, Ca'berî (ö. 732/1332) ve Şâtıbî'dir (ö.790/1388).²⁵

3- Mahreç Sayısını Yirmi Dokuz Kabul Edenler

Bu görüşte olanlara göre; bir harfin diğerinden ayrılma sebebi mahreci olduğundan dolayı, her bir harf için bir mahreç vardır. Böylece mehâric-i hurûf yirmi dokuzdur. Ancak iki harf arasındaki ayrımın mahreçten ziyade sıfat tarafından yapılması sebebiyle, bu görüş pek de kabul görmemiştir.²⁶

4- Mahreç Sayısını On Yedi Kabul Edenler

Dördüncüsü ise; cevf/ağız boşluğunda bir, boğazda üç, dilde on, dudakta iki, geniz/hayşûmda bir mahreç olmak üzere on yedidir. Bu görüşü savunanlar; Halîl b. Ahmed ve İbnu'l-Cezerî ile birlikte nahiv ve kırâat ulemasının birçoğudur.²⁷ Mahreçlerin sayısı hakkında değişik görüşler olduğu gibi mahreç bölgeleri ile ilgili de farklı mülahazalar söz konusudur.

C- Mahreç Bölgeleri

Halîl b. Ahmed ve İbnu'l-Cezerî'ye göre mahreç bölgeleri beştir. Bunlar ağız boşluğu/cevf, boğaz/halk, dil/lisan, dudak/şefeh ve geniz/hayşûmdur. Sîbeveyhî, Ferrâ ve Mekkî b. Ebû Tâlib gibi ulema, cevf harflerinin, harekeli hallerindeki mahrecinden çıktığını kabul ettiklerinden dolayı, dört adet olduğunu iddia etmektedirler.²⁸ Harflerin mahreçleri;çoğunluğun görüşü ve İbnu'l-Cezerî'nin tertibi esas alınarak beş mahreç bölgesi şeklinde açıklanacaktır.

1- Ağız Boşluğu/el-Cevf (الجوف)

Lügatte; “boşluk, kovuk içi, aralık”,²⁹ istilahta ise; “ağız ve boğaza uzanan boşluk”³⁰ demektir. İbnu'l-Cezerî'nin ilk mahreç olarak kabul ettiği³¹ cevfin harfleri; harf-i med olan vâv (و), yâ (ي) ve eliftir (ل). Bölge itibariyle göğüste yani ses tellerinden sonra başlayıp, ağızda sesin ve havanın bittiği yerde biter.³² Bu harflere, okuyanın isteğine bağlı olarak med edildiğinden dolayı, “el-ahrufu'l-hevaîyye (الاحرف الهوائية) ağız boşluğundan çıktıkları için de “el-hurûfu'l-cevfiyye” (الحروف الجوفية) denilmiştir.³³ Aynı zamanda illet harfleri oldukları için bu harflere, “el-Hurûfu'l-'ille” (الحروف العلة) de denir. Mehâric-i

²⁵el-Husarî, *Ahkâmu Kırâ'âti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, ss. 50-53; Kamhâvî, *el-Burhân fî Tecvîdi'l-Kur'ân*, s. 18; Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları (Tevvîd)*, s. 117.

²⁶el-Husarî, *Ahkâmu Kırâ'âti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, ss. 50-53.

²⁷el-Husarî, *Ahkâmu Kırâ'âti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, ss. 50-53; Kamhâvî, *el-Burhân fî Tecvîdi'l-Kur'ân*, s. 18.

²⁸ Esad Efendi, “el-Virdü'l-Müfid fî 'İlmi't-Tevvîd”, s. 3; Eskicizâde, “Terceme-i Dürr-i Yetîm”, s. 3; el-Husarî, *Ahkâmu Kırâ'âti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, ss. 50-53; Muhammed 'Isâm, *el-Vâdih fî Ahkâmi't-Tevvîd*, s. 30.

²⁹ Ahterî Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebîr*, c. I, s. 215; el-Husarî, *Ahkâmu Kırâ'âti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 54; Sarı, *el-Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat*, s. 258;

³⁰ Salâh Salih Seyf, *el-Akdu'l-Müfid fî 'İlmi't-Tevvîd*, s. 61.

³¹İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fî Kırâ'âti'l-'Aşr*, c. I, s. 199.

³²el-Kârî, *et-Tevvîdu'l-Müyesser*, s. 20.

³³ Güllü, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvîd İlmi*, s. 39.

hurûfun sayısını on dört ya da on altı olarak kabul edenlere göre böyle bir mahreç olmayıp, bu harfler harekeli hallerindeki mahreçlerinden çıkarlar.

2- Boğaz/el-Halk (الحلق)

Boğaz/halk bölgesinin tamamı kast edilir. Buradan çıkarılacak harflere esas olmak üzere halk/boğaz, “ağız ile göğüs arasına uzanan nefes borusu”³⁴ demektir. Halk/boğazda üç tane cüz’î mahreç vardır yani üç kısma ayrılır.

a- Boğaz kökü/Aksa’l-halk (اقصى الحلق)

Boğazın bölümleri itibariyle çeneye en uzak yer anlamında, boğazın en uzak yeri, boğaz kökü/aksa’l-halk (اقصى الحلق) olarak isimlendirilir. Boğazın göğse bitiştiği yer olan bu kısımdan hemze (ء) ve hâ (هـ) harfleri çıkar.³⁵ Bu harflerin mahreci aslında ayrı olup, arasındaki farkı anlamak ve ayırmak zor olduğu için tek mahreç olarak kabul edilmektedir.³⁶ Mehâric-i hurûfu on dört veya on altı olarak kabul edenlere göre elif (ل) de bu mahreçten çıkmakta;³⁷ çıkış yeri kimine göre hemze (ء) ile hâ (هـ) arasında,³⁸ kimine göre ise hemze (ء) ve hâ (هـ) harfinden sonradır.³⁹

Elifi (ل) bu mahreçte kabul etmeyenlere göre ise, hemze (ء) ile hâ (هـ) harflerinden hangisinin önce çıktığı hususunda üç ayrı görüş vardır: Birincisi; önce hemze (ء) sonra hâ (هـ) harfinin çıkarılacağı, Halîl b. Ahmed ve İbnu’l-Cezerî’ye ait görüştür.⁴⁰ el-Kaysî’ye ait olan ikinci görüşe göre; önce hâ (هـ) sonra hemze (ء) harfi çıkarılır.⁴¹ Üçüncü görüş sahipleri, her ikisinin de eşit mesabede çıktığı şeklindedir.⁴²

b- Boğaz ortası-Vesetu’l-halk (وسط الحلق)

Boğazın ortası demektir. Gırtlak veya Âdemelması denilen yer olan bu kısımdan ‘ayn (ع) ve hâ (ح) harfleri çıkar.⁴³ Bu harflerden hangisinin önce çıktığı hususunda üç ayrı görüş mevcuttur. Çoğunluğun görüşüne göre önce ‘ayn (ع) sonra hâ (ح), bazıları önce hâ (ح) sonra ‘ayn (ع)⁴⁴ ve bir kısım ulema da her

³⁴et-Tarhûnî, “‘Uddetu’l-Kârî fi Tecvîdi Kelâmi’l-Bârî”, s. 444.

³⁵el-Ezherî, *el-Havâşî l-Ezheriyye fi Halli Elfâzi l-Mukaddimeti l-Cezeriyye*, s. 5.

³⁶Eskicizâde, “Terceme-i Dürr-i Yetîm”, s. 4.

³⁷Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, c. IV, s. 433; Eskicizâde, “Terceme-i Dürr-i Yetîm”, s. 3.

³⁸İbn Cinnî, *Sırru Sinâ ‘ati l-Îrâb*, c. I, s. 47.

³⁹İbnu’l-Cezerî, “et-Temhîd fi ‘İlmi’t-Tecvîd: Mukaddime”, s. 183; Esad Efendi, “el-Virdü’l-Müfid fi ‘İlmi’t-Tecvîd”, s. 3.

⁴⁰el-Ferâhîdî, *Kitâbu l-Ayn*, c. I, s. 52; İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr fi Kirâ‘ati l-Aşr*, c. I, s. 199; el-Ezherî, *el-Havâşî l-Ezheriyye fi Halli Elfâzi l-Mukaddimeti l-Cezeriyye*, s. 6; Seyyid Mustafa Niyazi, *‘Umdetu’l-Kârîin*, s. 21; Mehmed Kâmil, *Mükemmel Tecvîd-i Reşâdiyye*, s. 18.

⁴¹el-Kaysî, *er-Ri‘âye li Tecvîdi l-Kirâ‘âti ve Tahkîki t-Tilâve*, s.139.

⁴²‘Aliyyu’l-Kârî, *el-Minahu l-Fikriyye fi Şerhi l-Mukaddimeti l-Cezeriyye*, s. 80; Çetin, *Kur‘ân Okuma Esasları (Tecvîd)*, s. 100.

⁴³Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, c. IV, s. 433; İbn Cinnî, *Sırru Sinâ ‘ati l-Îrâb*, c. I, s. 47.

⁴⁴Tuğral, *Anahatlarıyla Kur‘ân Tecvîdi*, s. 5.

ikisinin müsavi olduğu şekilde kabul etmektedir.⁴⁵ Hâ (ح) harfindeki buhha sıfatı ile birlikte ‘ayn (ع) harfindeki “Ba’ba’a/البعبة” (hızlı okuma) özelliği, bu iki harfin birbirine karışmasını engellemektedir.⁴⁶

c- Boğazın ucu/Edne’l-halk (ادنى الحلق)

Boğazın göğse bittiği yer olarak üçüncü bölge; boğazın ucu/edne’l-halkdir (ادنى الحلق). Bu bölümden ğayn (غ) ve hâ (خ) harfleri çıkar.⁴⁷ Bu harflerden hangisinin önce çıktığı hususunda iki ayrı görüş mevcuttur. Kıraat âlimlerinin çoğu önce ğayn (غ) sonra hâ (خ) şeklinde kabul etmektedir. el-Kaysî önce hâ (خ) sonra ğayn (غ) çıkarılacağı görüşündedir.⁴⁸

Boğazdan çıkarılıyor olmaları nedeniyle “ه، ع، ح، غ، خ، ء” harflerine, el-Hurûf’l-Halkiyye (الحروف الحلقية) denilir.⁴⁹ Halîl b. Ahmed’e göre hemze (ء) ve hâ (ه) harfleri boğaz harflerinden değildir. Ona göre geri kalan, “ع، ح، خ، غ” boğaz harfleridir.⁵⁰

3- Dil/el-Lisân(اللسان)

Dil, dişler ile boğaz arasında kalan tat alma organına denir. Dil harfleri; kökü, ortası, kenarı ve ucu şeklinde dört kısma ayrılmakta⁵¹ ve kendisinde on tane cüz’î mahreci barındırmaktadır.

a- Dil Kökü/Aksa’l-Lisân (اقصى اللسان)

“Dilin kökü” demek olan bu kısımda iki mahreç vardır: Birincisi; kâf (ق) harfinin mahreci olan büyük dil kökünün üstü ile karşısındaki üst damaktır.⁵² İkincisi ise; kâf (ك) harfinin mahreci olan, kâf (ق) mahrecinin azıcık dil tarafıdır.⁵³ Dil kökünün uzun bir mahreç olması sebebiyle, kâf (ق) ile kâf (ك) harfleri aynı mahreç olarak kabul edilmemektedir.⁵⁴ İbnu’l-Cezerî, gençlik yıllarında yazmış olduğu *et-Temhîd fi ilmi’t-tecvîd* isimli eserinde bu iki harfi tek mahreç olarak kabul edip, fâ (ف) harfini dil mahrecine göndererek dudak harflerini tek mahrece düşürmüş olmasına rağmen, ilerleyen yıllarda yazmış olduğu *en-Neşr fi kirâati’l-‘aşr* isimli eserinde bu iddiasından vazgeçmiş ve kâf (ق) ile kâf (ك) harflerinin mahreçlerini ayrı olarak ele almıştır.⁵⁵

⁴⁵el-Husarî, *Ahkâmu Kirâ’âti’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s. 57; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları (Tevcîd)*, s. 100.

⁴⁶Muhammed Şehâdet el-Ğûl, *Buğyetu ‘İbâdi’r-Rahmân li Tahkîk-i Tecvîdi’r-Rahmân*, Mısır: Dâr İbn ‘Affân, 2002, s. 150.

⁴⁷Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, c. IV, s. 433; Seyyid Mustafa Niyazi, *‘Umdetu’l-Kâriîn*, s. 21.

⁴⁸‘Aliyyu’l-Kârî, *el-Minahu’l-Fikriyye fi Şerhi’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye*, s. 82.

⁴⁹İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr fi Kirâ’âti’l-‘aşr*, c. I, s. 199.

⁵⁰el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, c. I, s. 58.

⁵¹el-Husarî, *Ahkâmu Kirâ’âti’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s. 57; Aytânî, *el-Müfîd fi ‘İlmi’t-Tevcîd*, s. 108.

⁵²el-Ezherî, *el-Havâşî’l-Ezheriyye fi Halli Elfâzi’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye*, s. 5; Mehmed Kâmil, *Mükemmel Tecvîd-i Reşâdiyye*, s. 18.

⁵³Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, c. IV, s. 433; İbnu’l-Cezerî, “et-Temhîd fi ‘İlmi’t-Tevcîd: Mukaddime”, s. 183.

⁵⁴el-Mer’âşî, “Cuhdu’l-Mukill”, s. 276.

⁵⁵İbnu’l-Cezerî, “et-Temhîd fi ‘İlmi’t-Tevcîd: Mukaddime”, s. 183; İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr fi Kirâ’âti’l-‘aşr*, c. I, s. 199.

Buradan çıkarılan kâf (ق) ve kâf (ك) harfleri; el-Hurûfu'l-Lehviyye (الحروف اللهوية) küçük dil harfleri şeklinde isimlendirilmiştir.⁵⁶

b- Dil Ortası/Vesatu'l-Lisân(وسط اللسان)

“Dil ortası” ile üst damağın ortasından çıkarılan harflerdir. Bu kısımdan; cîm (ج), şîn (ش) ve yâ (ى) harfleri çıkarılır.⁵⁷ Harflerin çıkış sıralaması ile alakalı farklı görüşler vardır. Aralarında Şâtıbî ve İbnu'l-Cezerî'nin de bulunduğu kimi ulemaya göre cîm (ج), şîn (ش) ve yâ (ى) şeklinde,⁵⁸ içerisinde Mehdevî'nin (ö. 440/1048-49 [?])de bulunduğu kimi ulemaya göre ise şîn (ش), cîm (ج) ve yâ (ى) şeklindedir.⁵⁹ Şîn (ش), dâd (ض) ve cîm (ج);⁶⁰ cîm (ج), şîn (ش) ve dâd (ض),⁶¹ şeklinde farklı değerlendirmelere hatta kâf (ق) ve kâf (ك)⁶² harflerinin de bu mahreçten çıkarıldığı görüşüne bile yer verilmiştir. Bütün bu değerlendirmelerden sonra bu mahreçte sıralamanın, çoğunluğun benimsediği (ج), şîn (ش) ve yâ (ى) şeklinde olduğunu belirtmemiz gerekir.

Dil ortasıyla üst damaktan çıkarılan bu harflerin mahrecine nispetle, el-Hurûfu'ş-Şecriyye (الحروف الشجرية) denilir.

c- Dil Yanı/Hâfetu'l-Lisân (حافة اللسان)

“Dil yanı” demek olan bu kısımdan; dil ortasının yan kenarının, yan üst dişlere dokundurulmasıyla dâd (ض) harfi çıkarılır.⁶³

d- Dil Ucu/Tarafu'l-Lisân(طرف اللسان)

“Dil ucu” demek olan bu kısımda altı mahreç vardır: Birinci mahreçten; dil yanlarının dâhik (birinci küçük azı dişi), nâb (kanin dişi), rabâ'î (yan kesici) ve seniyyelerin (orta kesici) etlerine vurmasıyla lâm (ل) harfi çıkar.⁶⁴ Kendisi için “en geniş mahreç sahibi” yakıştıması yapılan lâm (ل) mahreci,⁶⁵ dâd (ض) mahrecinin bittiği yerin dil ucuna yakın olan kısımdır.⁶⁶

⁵⁶el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. I, s. 58.

⁵⁷İbnu'l-Cezerî, “et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd: Mukaddime”, s. 183.

⁵⁸el-Mer'âşî, “Cuhdu'l-Mukill”, s. 277; Mehmed Kâmil, *Mükemmel Tecvîd-i Reşâdiyye*, s. 19.

⁵⁹'Aliyyu'l-Kârî, *el-Minahu'l-Fikriyye fi Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, s. 83.

⁶⁰el-Kaysî, *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâ'âti ve Tahkîki't-Tilâve*, s.139.

⁶¹el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. I, s. 58.

⁶²Erkan, *el-Beyân Büyük Arapça Türkçe Lügat*, c. II, s. 1441.

⁶³İbn Cinnî, *Sırru Sinâ'ati'l-'râb*, c. I, s. 47; Ali Kemâl Belviranlı, *Tecvid*, Konya: Nedve Yayınları, 1978, s. 11.

⁶⁴el-Mer'âşî, “Cuhdu'l-Mukill”, s. 277; el-Ezherî, *el-Havâşî'l-Ezheriyye fi Halli Elfâzi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, s. 6.

⁶⁵el-Mer'âşî, “Cuhdu'l-Mukill”, s. 277.

⁶⁶Eskicizâde, “Terceme-i Dürr-i Yetîm”, s. 5.

İkinci mahreçten; dil ucunun üst dış etine değmesiyle, harekeli veya sâkin olan ve izhar edilen nûn (ن) harfi çıkar.⁶⁷ Bu alan, lâm (ل) mahrecinin biraz daha alt kısmıdır.⁶⁸

Üçüncü mahreçten; dil ucunun gerisinin ileri doğru meyletmesi ve üst dişlerin etlerine değmesiyle râ (ر) harfi çıkar.⁶⁹ Bu alan, nûn (ن) mahrecinin biraz daha alt kısmıdır.⁷⁰ el-Ferrâ ve tâbilerine göre; lâm (ل), nûn (ن) ve râ (ر) harfinin mahreci birdir. Onlara göre, her bir harf için ayrı bir mahreç belirterek bu harfleri ayırmak oldukça zordur.⁷¹

Dil ucu harfi olan lâm (ل), râ (ر) ve nûn (ن) harflerine çıkış yerine nispetle, el-Hurûfu'z-Zelkiyye (الحروف الذلّقية), el-Hurûfu'z-zevlekıyye (الحروف الذلّوقية), el-hurûfu'z-zelîka (الحروف الذلّيقة) ve el-hurûfu'z-zelekıyye (الحروف الذلّقية) denilir.⁷²

Dördüncü mahreçten; dil ucu veya azıcık gerisi ile üst dişlerin diplerinden tâ (ط), dâl (د) ve tâ (ت) harfleri çıkar.⁷³ Bazı ulemâ, bu üç harfi sınıflandırarak; tâ (ط)'yı üst dişlerin dibine, dâl (د)'ı onun biraz daha aşağısına (üst dişin ortasına yakın yerine), tâ (ت)'yi de onun biraz daha aşağısına (üst dişin ortası) hasretmektedirler.⁷⁴

Günümüz ulemasından el-Hamed, dâd (ض) harfinin günümüz halk ağzıyla kullanımının tâ (ط) harfiyle aynı olmasını; bu harflerin mahrecinin klasik dönem ile modern dönem fasih konuşma dilinde ayrı olmasına rağmen, günümüz halk ağzında aynı olduğunu gerekçe göstererek, bu iki harfi tek mahreç olarak kabul etmek gerektiğini iddia etmektedir.⁷⁵ Görüldüğü gibi kaynaktan uzaklaşıldığında sahasının erbabı olan kimse bile olsa konuyu ayağa düşürmektedir. Tâ (ط), dâl (د) ve tâ (ت) harflerine üst ön dişlerin damağa bitiştiği yere nispetle, “el-Hurûfu'n-nit'iyye” (الحروف النّطّعية) denilir.⁷⁶

Beşinci mahreçten; dil ucu ile alt diş etlerine en yakın kısmından sâd (ص), az daha yukarisından sîn (س), az daha yukarisından zây (ز) çıkar.⁷⁷ Bu mahreçle alakalı olarak; “üst ön dişlerin iç yüzü” şeklinde ifade mevcut olmakla beraber,⁷⁸ “alt dişlere yakın olacak şekilde, üst ve alt ön dişlerin arası” diyenler de

⁶⁷İbnu'l-Cezerî, “et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd: Mukaddime”, s. 183; el-Keylânî, *el-Beyân fi Ahkâm-i Tecvîdi'l-Kur'ân*, s. 33.

⁶⁸el-Mer'âşî, “Cuhdu'l-Mukill”, s. 278; el-Keylânî, *el-Beyân fi Ahkâm-i Tecvîdi'l-Kur'ân*, s. 33.

⁶⁹İbnu'l-Cezerî, “et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd: Mukaddime”, s. 183; 'Aliyyu'l-Kârî, *el-Minahu'l-Fikriyye fi Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, s. 88.

⁷⁰el-Keylânî, *el-Beyân fi Ahkâm-i Tecvîdi'l-Kur'ân*, s. 33.

⁷¹İbnu'l-Cezerî, “et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd: Mukaddime”, s. 183; el-Mer'âşî, “Cuhdu'l-Mukill”, s. 278.

⁷²el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. I, s. 58; Kamhâvî, *el-Burhân fi Tecvîdi'l-Kur'ân*, s. 19; Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları (Tevvîd)*, s. 102.

⁷³İbnu'l-Cezerî, “et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd: Mukaddime”, s. 184; Kamhâvî, *el-Burhân fi Tecvîdi'l-Kur'ân*, s. 20.

⁷⁴Esad Efendi, “el-Virdü'l-Müfid fi 'İlmi't-Tecvîd”, s. 4; Mehmed Kâmil, *Mükemmel Tecvîd-i Reşâdiyye*, s. 20.

⁷⁵Gânim Kaddûrî el-Hamed, *İlmu't-Tecvîd*, Amman: Dâru Ammâr, 2005, s. 99.

⁷⁶el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, c. I, s. 58; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi Kirâ'ati'l-'Aşr*, c. I, s. 200.

⁷⁷Esad Efendi, “el-Virdü'l-Müfid fi 'İlmi't-Tecvîd”, s. 4; Mehmed Kâmil, *Mükemmel Tecvîd-i Reşâdiyye*, s. 20.

⁷⁸Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları (Tevvîd)*, s. 106.

vardır.⁷⁹ Sâd (ص), sîn (س) ve zây (ز) harflerine; dişlerin iç yüzeyleri veya ön dişlerin dipleri anlamında çıkış yerine nispetle, “el-Hurûf-u eseliyye” (الحروف الأسلية) veya “el-hurûf-u üsüliyye” (الحروف الأسلية) denilir.⁸⁰

Altıncı mahreçten; dil ucu ile üst dişlerin ucundan zâ (ظ), zâl (ذ) ve sâ (ث) harfleri çıkar.⁸¹ Bazı ulemâ, bu üç harfi kategorize ederek; zâ (ظ)’yı üst dişlerin ucuna, zâl (ذ)’i onun biraz daha ilerisine (ağza doğru), sâ (ث)’yı da onun biraz daha ilerisine hasretmektedirler.⁸² Zâ (ظ) harfinin okunuşunda dil ucunun zâl (ذ) harfine nispetle daha ileri ya da geride olmasıyla alakalı farklı görüşler vardır. Bazı ulemâ; zâ (ظ) harfinin daha geride olması gerektiğini söylerken, kimi de daha ileride olduğu görüşündedir. Bazı ulemâ ise bu harflerin, aynı nispette dışarıya çıkması gerektiğini düşünmektedir.⁸³ Zâ (ظ), zâl (ذ) ve sâ (ث) harflerine diş etlerine yakın olmaları sebebiyle çıkış yerlerine nispetle; “el-Hurûf-u leseviyye” (الحروف اللتوية) denilir.⁸⁴ Bu harflerin diş etlerine nispet edilmesi, havanın bu harflerin telaffuzu esnasında diş etine çarpıp, sonra dişlerin arasından çıkması sebebiyledir. Yani diş eti bu harflerin mahreci değil, bölgesidir. Kadîm dönem ulemanın görüşü bu şekilde olmakla birlikte, modern dönem fonetikçileri bu harflere “diş arası harfleri” adını vermektedirler.⁸⁵

4- Dudak/eş-Şefeh (الشفة)

“Ağzın, dişleri örten ve dışarıya doğru az veya çok kıvrılan üst ve alt kenarlarından her biri” demek olan dudakta iki cüz’î mahreç vardır.

Birinci mahreç olan; alt dudağın içi ile üst ön dişlerden fâ (ف) harfi çıkar.⁸⁶ İbnu’l-Cezerî, *et-Temhîd*’de; kâf (ق) ile kâf (ك) harflerini tek mahreç olarak kabul etmiş, fâ (ف) harfini de dil mahrecine ilave etmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda yazmış olduğu *en-Neşr*’de bu iddiasından vazgeçmiş ve kâf (ق) ile kâf (ك) harflerinin mahreçlerini ayrı olarak ele almış ve fâ (ف) harfini dudak mahrecine katmıştır.⁸⁷

İkinci mahreç; iki dudaktan vâv (و), bâ (ب) ve mîm (م) harfleri çıkar.⁸⁸ Vâv (و) harfi iki dudağın yumuşak bir şekilde yumulmasıyla, bâ (ب) harfi, dudak içlerinin birbirine kuvvetlice kapanmasıyla, mîm (م) harfi ise dudak içlerinin uçlara yakın kısmının yumuşak kapanmasıyla meydana gelir.⁸⁹ Bu harfler içerisinde bâ (ب) harfine, dudağın biraz içinden çıkması sebebiyle “ıslak alan harfi” manasına gelen

⁷⁹ el-Husarî, *Ahkâmu Kirâ’âti’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s. 67.

⁸⁰ el-Kaysî, *er-Ri’âye li Tecvîdi’l-Kirâ’âti ve Tahkîki’t-Tilâve*, s.140.

⁸¹ İbnu’l-Cezerî, *et-Temhîd fi ‘İlmi’t-Tecvîd: Mukaddime*, s. 184; Şaban Efendi, “Tecvîd-i Şaban Efendi”, *Resâil fi ‘İlmi’t-Tecvîd-2*, İstanbul: Âsitâne Yayınları, tsz., s. 10.

⁸² Mehmed Kâmil, *Mükemmel Tecvîd-i Reşâdiyye*, s. 20; et-Tarhûnî, “Uddetu’l-Kârî fi Tecvîdi Kelâmi’l-Bârî”, s. 454.

⁸³ Gülle, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvîd İlmi*, s. 94.

⁸⁴ el-Ferâhidî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, c. I, s. 58.

⁸⁵ Yüksel, “İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî Örneği”, s. 141.

⁸⁶ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, c. IV, s. 433; İbn Cinnî, *Sırru Sinâ’ati’l-İ’râb*, c. I, s. 48.

⁸⁷ İbnu’l-Cezerî, *et-Temhîd fi ‘İlmi’t-Tecvîd: Mukaddime*, s. 184; İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr fi Kirâ’âti’l-‘Aşr*, c. I, s. 199.

⁸⁸ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, c. IV, s. 433; İbn Cinnî, *Sırru Sinâ’ati’l-İ’râb*, c. I, s. 48; İbnu’l-Cezerî, “et-Temhîd fi ‘İlmi’t-Tecvîd: Mukaddime”, s. 184.

⁸⁹ Mehmed Kâmil, *Mükemmel Tecvîd-i Reşâdiyye*, s. 20; el-Husarî, *Ahkâmu Kirâ’âti’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s. 69.

“bahriye” (البحرية); mîm (م) harfine ise az daha dıştan çıkması sebebiyle “kuru alan harfi” manasına gelen “berriye” (البرية) denilmektedir.⁹⁰

Dudak harfleri olan fâ (ف), vâv (و), bâ (ب) ve mîm (م) harflerinin hepsine çıkış yerlerine nispetle; “el-Hurûfu’ş-Şefeviyye” (الحروف الشفوية) veya “el-Hurûfu’ş-Şefehiyye” (الحروف الشفهية) denilir.⁹¹ el-Kaysî, vâv (و) harfini, aynı zamanda ağız boşluğu harfi olması sebebiyle bu kısma almamıştır.⁹²

5- Geniz/el-Hayşûm(الخيشوم)

“Burun deliği” demektir.⁹³ et-Tecvîfu’l-enfi (التجويف الانفي) de denilen⁹⁴ bu mahreçten, ğunneli idğâm nûnu ve ihfâ nûnu çıkar. Bu mahreç; harflerin zâtları ortadan kalkıp, yalnızca sıfatları olan ğunne kaldığından dolayı takdîrî mahreç olarak da kabul edilir.⁹⁵

İbn Cinnî, mutlak cezimli nûnu (ن); el-Mer’âşî mutlak cezimli nûn (ن) ve mîmi (م) bu mahrece ilave etmektedir.⁹⁶ el-Husarî, “ihfâ olan sâkin mîm (م)”i dahil etmektedir.⁹⁷ Sakin nûndan (ن) sonra gelen tecvid kuralları itibariyle değerlendirildiğinde; ğunneli idğâm nûnu ve ihfâ nûnunda dil ucu iki üst ön dişlerin etlerine vurmamakta, harfin zâtı giderilmekte ancak genizden ses gelmekle sıfatlarından biriyle kendini göstermektedir. İzhar durumundaki sâkin nûn (ن) ile ilgili farklı görüşler söz konusudur. Ğunnenin lazımlî sıfat olması nedeniyle bu sıfatın gösterilmesi, akabinde izhar harflerinin okunması gerektiğini söyleyenler olduğu gibi, ğunne sıfatının düşeceğini söyleyenler de vardır.⁹⁸ Ğunnenin lazımlî sıfat olduğu göz önüne alındığında bu sıfatın düşeceğini söyleyenler, ğunne sıfatında mübalağa yapılmaması gerektiğini vurgulamış olabilirler.

Sıfât-ı lâzimedede bahsi geçen tüm harflerin hakîkî bir mahreci olmasına rağmen, nûn (ن) ve mîmin (م) ğunneli idğâm ve ihfâ olduklarında mahreçlerinin takdîrî olması sebebiyle, “ğunne/hayşûm” hem sıfat-ı lâzime hem de mahreç içerisinde zikredilmiştir.⁹⁹

Kur’ân-ı Kerîm kıraatını öğrenmek isteyen kimsenin; ilk önce harfleri kendi mahrecinden çıkarıp diğer harflerden ayırt edebilmesi, dilini ve dudaklarını harfleri mahrecinden çıkaracak şekle dönüştürmesi ve harflerin sıfatlarını, birbirinden ayırt edebilecek seviyede bilmesi gerekir. Çünkü bu hususlara riayet etmeyip tecvidi terketmek günahtır.¹⁰⁰ Bu durum göz önüne alındığında; mesele kimlik meselesi olmadığı

⁹⁰ el-Husarî, *Ahkâmu Kırâ’âti’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s. 68.

⁹¹ İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr fi Kırâ’ati’l-‘Aşr*, c. I, s. 201.

⁹² el-Kaysî, *er-Ri’âye li Tecvîdi’l-Kırâ’âti ve Tahkîki’t-Tilâve*, s.142.

⁹³ Şaban Efendi, “Tevvîd-i Şaban Efendi”, s. 10.

⁹⁴ Kemal Bıçır, *İlmu’l-Esvât*, Kahire: Dâru Ğarîb, 2000, s. 140.

⁹⁵ Mehmed Kâmil, *Mükemmel Tecvîd-i Reşâdiyye*, s. 21; Güllü, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvîd İlmi*, s. 215.

⁹⁶ İbn Cinnî, *Sırru Sınâ’ati’l-İ’râb*, c. I, s. 48; el-Mer’âşî, “Cuhdu’l-Mukill”, s. 281.

⁹⁷ el-Husarî, *Ahkâmu Kırâ’âti’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s. 70.

⁹⁸ İbnu’l-Cezerî, *et-Temhîd*, s. 166.

⁹⁹ Muhammed ‘İsâm, *el-Vâdih fi Ahkâmi’t-Tecvîd*, s. 35.

¹⁰⁰ Muhammed Efendi, “İlm-i Edâ Risâlesi”, *Resâil fi ‘İlmi’t-Tecvîd-2*, İstanbul: Âsitâne Yayınları, tsz., s. 7.

daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü kim olursa olsun; bir harfi, çıkış yeri ve sıfatlarına göre ağız, çene ve dudaklarını şekillendirmedikçe düzgün okuması mümkün değildir. Bütün bu açıklamalardan sonra harflerin mahrecinden çıkarılabilmesi için, onların oluşup meydana çıktığı, belirlediği yerler olan ağız, çene ve dudakların alması gereken durumların bilinmesinin önemi izahtan varestedir.

II- Kur'ân'ı Kerîm'in Okunmasında Ağız/Çene ve Dudakların Alması Gereken Durumlar

Kur'ân'ı Kerîm'in okunması ve harflerin hareketlerine göre çıkarılması için ağız/çene ve dudakların alması gereken durumlar vardır ve bu esaslara riayet etmek, meselenin usulüne uygun halledilmesi açısından önemlidir. Bu konu tecvid kitaplarında **dudak ta'limi** olarak isimlendirilmektedir. Ancak harfler sadece dudakların şekil almasıyla okunamayacağı için başlığın yukarıda belirlendiği gibi oluşmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Zira Kur'ân'ı Kerîm'in okunmasında ağız ve çene dışlanarak yapılacak olan bir belirleme eksik olacaktır.

A- Tarifi ve Önemi

Bu konu tecvid ilminin birinci meselesi olan harflerin yerinden çıkarılması ile alakalı olması nedeniyle alanının en önemli konusu olduğunu söylemek gerekir.

1- Konunun Tarifi

Tilavet esnasında, ağız/çene ve dudakların usul ve kaidelere uygun olarak hareket etmelerine denir.

2- Konunun faydası ve gayesi

Harflerin hareke, med, sükûn, şedde ve idğamlarının seslerini netleştirmek ve usulüne uygun olarak doğru sesler verilmesini temin etmektir.

3- Konunun Önemi

Herhangi bir işi yaparken alınması zaruri olan bir takım tavır ve hareketler vardır ki, bunlar o işin gereğidir. Kur'ân okurken de harflerin çıkış yerleri, kalınlık veya inceliğine göre ağız/çene ve dudakların alması gereken bazı durumlar vardır. Bunlara riayet edildiğinde Kur'ân'ın doğru ve hatasız okuma imkânı sağlanır. Bu kurallara riayet edilmediğinde ise Kur'ân'ın doğru okunması mümkün değildir. O nedenle bu konu, Kur'ân'ın doğru okunabilmesi için olmazsa olmaz kurallarını ihtiva eder. Harflerin kalınlığı veya inceliği, sükûn veya harekeli durumları ya da fetha, damme ve kesra pozisyonlarında ağız/çene ve dudakların alacağı şekiller vardır. Her harfin sıfatlarına göre farklılık arz eden bu durumlar yerine getirilmeden, bir harfi doğru okumak mümkün değildir.

Bunun yanında harflerin kalınlığı veya inceliğine göre, ağız ve çenenin ne kadar açılacağı ile ilgili, her bir harf için özel bir ölçü vardır. Ağız ve çene, belirlenen ölçülerden daha çok veya daha az açıldığında istenilen harfi doğru telaffuz etmek mümkün değildir. Bu ölçüleri karakter halinde özümseyen işin erbabı bazı kimseler, bir harfin doğru okunup ya da doğru okunmadığı durumda yanlışın ne

olduğunu, okuyucunun yüzünü veya ağzını görmeden de anlayabilir. Bu kadarla kalmaz, ağzını ne kadar açtığını veya açmadığını, dilini ağzında nereye ve hangi ölçüde deşdirdiğini veya deşdirmediğini de fark eder. Bu durum bir tornacı ustasının, “ben ırağımın demiri kırıp kırmayacağını, demiri döverken, demirden çıkardığı sesin tonundan anlarım. Bazen yetişir çırağın elinden demiri kurtarırım, bazen de yetişmeden demiri kırar” sözlerini hatırlatır. Bunun yanında bazı ustaların, “motorun sesinden arızanın nereden olabileceğini” söyleyebilmeleri gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Sürekli aynı işle meşgul olan kimselerin, o konuda meleke kesp etmeleri nedeniyle, alanları ile ilgili çoğu kimsenin fark edemeyeceğı bazı incelikleri görmeleri onlara fazla görülmemelidir. Kur’ân’ı Kerîm’i okumak da böyledir. Her hususta olduğu gibi, bu konuda da aşama kat etmek, çok çalışma ile orantılıdır. O nedenle her bir harfin doğru okunmasını gerekli kılacak bu esasların, önce bilinmesi, sonra da ısrarla uygulamaya dönüştürülmesi için azami gayret gerekir.

B- Ağız/ene ve Dudak Hareketleri

Kur’ân’ı Kerîm’in okunuşunda ağız/çene ve dudaklar, hareke ve sükûna göre şekil alır. Şimdi bunları ayrıntıları ile görmeye çalışalım.

1- Harekelerde Ağız/ene ve Dudaklar

a- Hareke

Harfe yön veren şekillere hareke denir. Harfin oluştuğu yer boğaz, ağız, çene ve dudaklar olduğuna göre, özellikle şekil alabilme özelliğı olan ağız/çene ve dudakların harfin doğru telaffuz edilmesinde önemli bir yeri vardır. İsimlerini Kur’ân’ı okutturmadaki hareketlerden alan fetha, damme ve kesra durumlarında ağız, çene ve dudaklar farklı şekiller almaktadır. Şimdi Kur’ân’ı Kerîm’in okunmasında ağız, çene ve dudakların aldıkları şekilleri (harekeleri) öğrenelim.

aa- Fetha (üstün)

Üzerinde (◌) fetha hareke olan harf telaffuz edilirken; ince harflerde (istifâle) az, kalın harflerde (ist’ilâ) biraz daha fazla olmak üzere ağız/çene açılır. Dudaklar normal vaziyettedir. Harfin fethalı durumunda ağız/çenenin açılması ile ilgili iki farklı uygulamadan söz edilir. Biri harfin fethalı okunuşunda isti‘lâ harfleri, “râ” harfi ile Allah lafzının “lâm” harfinin kalın okunduğu durumlar ki, bunlar harflerin kalın okunmasını gerektirir. Bu durumda ağız ve çene bu durumun zıddı olan istifale harflerine göre biraz daha fazla açılır. Ancak ağız ve çeneyi aşırı derecede açmaktan da sakınmak gerekir. Bu durum kurranın uygun görmediğı bir okumadır ki, ağız ve çeneyi aşırı derecede açmak manasında **feth-i şedide** diye isimlendirilir. Diğeri ise isti‘lâ harflerinin dışındaki istifale harflerinde çenenin az açılması şeklidir. Tecvid ilminde bu husus, ağız ve çenenin orta derecede açılması manasında **feth-i mutevessita** şeklinde tesmiye edilir. Bundan daha az şekilde ağız ve çene açılması durumunda imale olur ki, bir örnek dışında

bizim kıraatimizde yeri yoktur. Bu okuyuşların tespit edilebilmesi için, konunun erbabı nezdinde öğrenilmesi zorunluluğu vardır.

İstifale sıfatı taşıyan harflere örnek: (كَسَبَ) Bu kelimedeki bütün harfler sıfatları gereği ince okunurlar. Bu durumda ağız/çene az açılır.

İsti‘lâ sıfatı taşıyan harflere örnek: (قَضَى) Bu kelimedeki ilk iki harf, isti‘lâ harflerinden olduğu için kalın okunur. Kural gereği bu harflere bitişen med harfleri de kalın okunacağı için, “dâd” harfine bitişen elif-i maksûra olan “yâ” harfi de kalın okunur.

Okuyucuların harfleri düzgün telaffuz edebilmeleri için, ince veya kalın harflerin çıkarılmasındaki ölçüye her zaman riayet etmeleri gerekir. Özellikle kalın-ince-kalın veya ince-kalın-ince harfler yan yana geldiğinde harflerin okunmasının zorluk derecesi daha da artmaktadır. Bu durumda okuyucuların daha çok hassasiyet göstermeleri gerektiği izahtan varestedir. Konu ile ilgili Kur’ân’dan örnekler görelim.

Kalın-ince-kalın: خَلَقَ

Kalın-kalın-ince: عَضِبَ

Kalın-ince-ince: قَوْلًا

İnce-kalın-ince: اللَّهُ

İnce-kalın-kalın: مَرَضٌ

İnce-ince-ince: دَهَبٌ

İnce-ince-kalın: أَمْرٌ

İnce-kalın-kalın-ince: بَعْرَةٌ

İnce-ince-ince-kalın-kalın: اهْبِطُوا

İnce-kalın-ince-ince-ince: يَظْلِمُونَ

ab- Kesra (esre)

Kesra, kırmak demektir. Harfin altında (◌ِ)işaret olduğu zaman sese yön vermek için alt çenenin çok hafif bir şekilde öne doğru kırılması demektir. Bu durumda harf telaffuz edilirken ağız/çene hafif açık, dudaklar ise normaldir. Altında kesra bulunan harf, istifale (ince) harflerinden olursa, (فِيهِ) örneğinde olduğu gibi, “i” sesiyle okunur. İsti‘lâ (kalın) harflerinden biri kesra ile okunurken, (صِرَاطٌ) örneğinde olduğu gibi, harfin kalınlığı kesranın inceliği verilerek okunur. Bu durumda aynı anda, aynı harfte hem kalın hem de ince ses olmalıdır. (صِرَاطٌ) örneği göz önüne alındığında; “sâd” harfinin kalınlığına karşılık gelmek üzere “i”, harekenin inceliğine karşılık olmak üzere “i” sesi verilerek, *suirâta* şeklinde telaffuz edilir. Kur’ân’ı Kerîm’deki diğer ince ve kalın harfler bu iki örnek göz önüne alınarak telaffuz edilir.

İnce-ince-ince: مِثْلٌ

İnce-kalın-ince-ince-ince: إِخْوَان

ac- Damme (Ötre)

Ekleme, ilave etme, toplama manalarına gelmektedir. Üzerinde (ُ) işaret olan harfe yön vermek için, dudaklar toplanarak ileri doğru uzatılır ve harf bu pozisyonda iken icra edilir. Dudaklar arasında bir nohut tanesi sığacak kadar bir boşluk olmalıdır. Bu durumda çene, harfin kalınlığı ve inceliğinin belirlenmesi için; ince harfte az, kalın harfte ise az bir farkla da olsa biraz daha açılarak harfler telaffuz edilir. Bunlar ince farklardır. Bir diğer tabirle ince ayarı gerektirir. Bir örnek vermek gerekirse, motoru çıkararak veya kalfalarına teslim eden usta nihayetinde ince ayarı kendi yapar. Dolayısıyla tilavet konusundaki bu tür ince ayar mesabesindeki okumalar da erbabı nezdinde değerlendirilir, gerekli tespit ve düzeltmeler yapılır.

İnce harfe örnek: (نَعْبُدُ) Bu örnekteki “bâ” ve “dâl” harfleri ince oldukları için, telaffuzda ağız/çene normal vaziyette açılır ve dudaklar ileri götürülmüş bir vaziyette iken ve ileriye doğru kıpırdatılarak icra edilir. Bazı okuyucular damme pozisyonunda harfi okurken dudakların öne doğru getirilmesini yeterli görerek, bu durumda iken dudaklarını açarlar. (نَعْبُدُ) örneğinde meseleyi izah edersek; dudaklar bu durumda iken açarak okunduğunda, “na”bodo” şeklinde bir ses çıkar. Bu durumda damme harekede doğru telaffuz; dudaklar önde iken öne doğru kıpırdatılarak okunması ile mümkün olabileceğini bir kere daha hatırlatmak isteriz.

Kalın harfe örnek: (طُعْيَان) Bu kelimedede tâ (ط) harfi ile ğayn (غ) harfi ikisi de kalın olduğu için, dudaklar toplanmış vaziyette önde, çene ince harflere göre az daha açılarak okunur.

İnce-kalın-ince harfin yan yana geldiğine örnek: (مُصْلِحُونَ) Bu kelimenin ilk harfi olan mîm (م) ince, ikinci harfi sâd (ص) ise kalın harflerdendir. Burası ince ayar gerektiren okumalardandır. Dolayısıyla birinci harfin inceliği, ikinci harfin kalınlığı bir şekilde ortaya konulmalıdır. Zira iyi bir okuyucu bu tür ince-kalın harfler yan yana geldiğindeki telaffuzuyla tespit edilir. Bu örnek göz önüne alındığında kimi okuyucu, “muslihûn” şeklinde iki harfi de kalın okur. Oysa buradaki “mîm”, ince harflerdendir. “Müslihûn” şeklinde, iki harfin ince okunması örneği de yanlıştır.

Kalın-ince harfin yan yana geldiğine örnek: (صُمُّ) Yukarıdaki örnekte yer alan harflerin tam tersi bir örnekle bunu izah edelim. Burada kalın olan sâd (ص) harfinden sonra, ince harflerden mîm (م) gelmiştir. Bir şekilde kalın harfin kalınlığı ve ince harfin inceliği verilerek harfleri okumak gerekir. Yukarıdaki örnekle de mukayese edildiğinde; ikisinin kalın veya ikisinin de ince okunması şeklindeki tilavet, harflerin sıfatları bakımından doğru değildir.

Damme bir harften sonra, dudakların ileriye uzatılmasının zorunlu olduğu “vâv” harfi gelirse; bu durumda dudaklar biraz daha ileri doğru götürülerek telaffuz edilir. (أَمَّنُوا وَعَمِلُوا) Burada “âmenû” kelimesindeki nûn (ن) harfinden sonra vâv (و) harfi gelmektedir. Bu durumda vâv (و) harfi dudaklar az

daha ileri doğru götürülerek okunmalıdır. Aksi okunması durumunda, birinci kelimenin sonu ile ikinci kelimenin başı birbirine katılarak “âmenüve” şeklinde yanlış bir kelime türetilmiş olur.

Dudakların ileri doğru götürülmesi ile ilgili yaygın yanlışlara işaret etmeden geçemeyeceğiz. Bir kısım okuyucular, kalın harfleri ve kalın okunduğu yerlerde “râ” harflerini; belki alışkanlık, belki telaffuzdaki zorlukları sebebiyle dudakları ileri doğru götürerek telaffuz ederler. Bunun yanında ince harflerden “cîm” ve “şîn” harflerini de damme pozisyonunda okuyanlar az değildir. İsti‘azedeki “şüeytuaniur rucûm” örneği, hepsinin bir arada yer aldığı en yaygın yanlış okuma şeklidir. Bu açıklamaların sonucunda, okuyucuların damme ve “vâv” harfinin dışında, dudaklarını ileriye doğru götürmelerinin doğru olmayacağını bir kere daha hatırlatmak isteriz.

b- Sükûn

Sükûn; huzur, sessizlik, yatışma ve hareketsizlik gibi anlamlara gelir. Tecvîd ilminde üzerinde sükûn/cezim (◌ْ) işareti bulunan harfin mahreç bölgesinin hareket ettirilmeden okunmasını ifade eder. Harfin sâkin hali; hiç akıtılmama (şiddet), akıtılma (rihvet) veya az akıtılma (beyniyye) şeklinde ifade edebileceğimiz üç halden biri ile okunur. Harfin sükûn hali, bu üç sıfattan hangisini taşıyorsa ona göre okunmalıdır. Bunun yanında; **“Sükûn harf, kendinden önceki harfin harekesi doğrultusunda icra edilir.”**

Sükûn harfin öncesi fetha ise, ince harfte az, kalın harfte ondan biraz daha fazla olmak üzere ağız/çene açılır ve dudaklar normal durumda iken harf telaffuz edilir.

İnce harfe örnek: (يَسْتَهْزِئُ) Bu kelimedeki sâkin olan sîn (س) ve hâ (ه), ince harflerden oldukları, kendilerinden önceki harflerin harekeleri de fetha olduğu için ağız/çene ve dudaklar normal durumda iken okunur.

Kalın harfe örnek: (يُحَدِّثُونَ) Bu kelimedeki sâkin olan hâ (ح) harfi, öncesi fetha, kendisi ise kalın harflerden olduğu için ağız/çene ince harfe göre biraz daha açılarak telaffuz edilir. Burada ifade edilmesi gereken bir diğer incelik, baştaki “yâ” (ي) harfi ince, ondan sonra sâkin olarak gelen hâ (ح) harfinin kalın olmasıdır. Bu durumda okuyucu, harflerin incelik ve kalınlıklarını gözeterek, birinci harfte az, ikinci harfte ise ondan biraz daha fazla ağız ve çenesini açması gerekir. Dudaklar ise normaldir.

(أَخَذْنَا) örneğinde olduğu gibi, sâkin harf ince, ondan önce gelen fethalı harf kalın olmak üzere bunun tersi de olabilir. Bu durumda, fethalı ve kalın olan hâ (ح) harfi telaffuz edilirken ağız/çene biraz daha fazla açık, ondan sonra sâkin olarak gelen zâl (ذ) harfi ince olduğu için, çene hemen biraz daha geri getirilerek harf telaffuz edilmelidir. Dudaklar normal vaziyettedir. Tabii olarak bu incelikler, bir hoca nezaretinde icra edilerek uygulanması gereken hususlardır.

Kesra durumunda (مثله) örneğinde olduğu gibi, sâkin harfin öncesi ince harflerden olduğu için, sâ (ث) harfi telaffuz edilirken, ağız ve dudaklar normal, hareke kesra olduğu için çene hafif ileri doğru götürülerek okunmalıdır. Kesra harekede dudaklar normaldir.

(مِصْرًا) örneğinde olduğu gibi, sâkin harf kalın öncesi ince olduğunda; “mîm” harfinin inceliğini, “sâd” harfinin de kalınlığını gözeterek okumak gerekir. Bazı okuyucuların yaptığı gibi ince olan “mîm” harfini kalın okumaktan sakınmak gerekir.

(قِنطَارًا) misalindeki gibi, sâkin harf ince öncesi kalın olmak üzere yukarıdaki örneğin tersi de olabilir. Bu durumda, **kalın harfler kesra ile okunurken; harfin kalınlığı kesranın inceliği verilerek okunur**, kuralını hatırlamak gerekir. Dolayısıyla bu kelime, “kâf” harfinin kalınlığı, kesranın inceliği verilerek hemen ince olan “nûn” harfine ve ihfâya geçilerek **kuintârâ** şeklinde okunur.

Sâkin harfin öncesi damme olduğunda, dudaklar önde iken harf icra edilir. Sâkin harf ve öncesi; ikisi de kalın (انظُرْنَا) veya ikisi de ince (عَلَيْكُمْ) harflerden oluştuğunda okumada bir zorluk yoktur. Dudaklar önde olmak üzere, kalınlar kalın, inceler ince okunur. Ancak (قُلْ) örneğinde olduğu gibi, sâkin ince öncesi kalın veya (يُغْنِي) misalindeki gibi, sâkin kalın öncesi ince olduğunda; kalın harflerin kalınlıkları ve ince harflerin de incelikleri gözetilerek okunmalıdır.

c- İdğam ve Şedde

İdğam, bir şeyi bir şeyin içine katmak demektir. Birbirinin aynı veya mahreç ya da sıfatları birbirinin aynı veya yakın olan iki harften biri sâkin diğeri harekeli olduğunda, sâkin harfin harekeli harfe katılmasına idğam denir.

Şedde; kuvvetli, sağlam olmak, mühürlemek ve bağlamak gibi manalara gelmektedir. Birincisi sâkin, ikincisi harekeli aynı cinsten iki harf yan yana geldiğinde, birinci harfin ikinci harfe katılmasına şedde denir.

Bu durumda idğam ile şedde, bir harfi diğeri harfe katarak okutma özelliği itibariyle, ikisi de aynı işlevi görmektedir. Tariflerinde de geçtiği üzere idğam ve şeddede, biri sâkin diğeri harekeli iki harf vardır. Bunlara bir şeyi meydana getiren asıl parçalardan her biri anlamında, rükûn denilmektedir. Bu durumda, اِنَّ kelimesinin açılımı, اِنَّ اِنَّ şeklindedir. “Nûn” harfinin sâkin haline; idğam edilecek veya kendisinden sonraki harfe katılacak manasında **müdğam** denilir. Harekeli haline ise, kendisine katılan, sâkin olan birinci harfin, kendisinde icra edilmesi anlamında **müdğamün fih** denilir. Bu açıklamalardan sonra, konu ile ilgili genel kuralı ifade edebiliriz.

İdğamda ve şeddede, müdğamün fihe, ikinci harfe ya da harfin harekeli kısmına itibar edilir.

Bu konuya yer verilen eserlerde, meselenin daha iyi kavranması için harekeler arası geçişlere, örneklerle yer verilerek açıklamalar getirilir. Birkaç sayfalık, değerlendirmelerin esasını, yukarıdaki tek cümle ifade etmektedir. İdğam ve şedde bahsinde okumada özellikli olan yerler, damme hareke ile “vâv”

harfidir. Bu iki durumda dudaklar ileri doğru gider. Bunun dışındaki hareke ve harflerde dudaklar normaldir. Şimdi okunması özellik arz eden yerlere birkaç örnek verelim.

Fethadan fethaya: مَنْ يَعْمَلْ أَسْسَ

Fethadan kesraya: مِنَ الذُّكْرِ لَيِّنُ

Fethadan dammeye: مَنْ يُؤْمِنُوا

Fetha hareke verilir verilmez dudaklar hemen önde toplanır, harfin sükûn hali de önde iken okunur.

Kesradan fethaya: مِنْ لَدُنَّا إِلَّا

Kesradan sonra “vâv” harfi geldiğinde, harfin mahreci gereği dudaklar ileri doğru uzatılır. مَنْ وَلِيَّ

Kesradan kesraya: مِنْ نِعْمَتِي وَلِيَّ

Kesradan sonra “vâv” harfi geldiğinde, harfin mahreci gereği dudaklar ileri doğru uzatılır. لِكُلِّ وَجْهَةٍ

Kesradan dammeye: مِنْ نُورٍ وَلِيْنَا

Kesra hareke okunur okunmaz dudaklar hemen öne götürülür, harfin sükûn hali de dudaklar önde iken telaffuz edilir.

Dammeden fethaya: لَقَيْتُمُ الَّذِينَ كُفُّوا

Damme hareke okunur okunmaz dudaklar hemen fetha durumu alır, harfin sükûn hali de fetha pozisyonunda okunur. Bunun yanında dammeden sonra gelen harf “vâv” olduğunda, fethalı da olsa, harfin mahreci gereği, dudaklar önde iken icra edilir.

شِفَاءً وَرَحْمَةً

Dammeden kesraya: وَيَلُّ لِكُلِّ

Damme hareke telaffuz edilir edilmez dudaklar hemen kesra durumuna getirilir, harfin sükûn hali de dâhil olmak üzere kesra durumunda icra edilir.

Dammeden dammeye: كِتَابٍ مُبِينٍ

Görüldüğü gibi işin içine damme ve “vâv” girdiğinde dudakların ve dolayısıyla okuyuşun yönü değişmektedir. Okuyucuların bu durumu gözeterek okumaları gerekir. Belki her konuya, özellikle “vâv” harfi ile ilgili meselelere az örnek vermiş olunabilir. Verilen misaller göz önüne alınarak, karşılaşılabilecek olan diğer kelimeler de bu örneklere kıyasla okuma yolu tercih edilmelidir.

İdğamın dışındaki ihfâ, izhâr ve iklâbda dudaklar; sâkin harfe yani kendisinden önceki harfin harekesine göre icra edilir.

d- İhfâda dudaklar

Genel tarifte de geçtiği üzere kendisinden önceki harfin harekesi doğrultusunda icra edilir. Bu durumda ihfâ, sâkin nûn veya tenvinden önceki harfin harekesine göre icra edilir. مَنْ دُونَ-تَنْزِيلِ - مَنْ دُونَ-تَنْزِيلِ

e- İhfâ-i şefevîde dudaklar

İhfâda olduğu gibi kendisinden önceki harfin harekesine göre yapılır. Bu iki örnekte olduğu gibi, dudaklar önde iken ihfâ edilir, ses kesilmeden kesra pozisyonuna geçilir ve okumaya devam edilir.

رَبَّهُمْ بِهِمْ - هُمْ بِهِ

f- İzharda dudaklar

İdğamın dışındaki genel kaideye göre icra edilir yani müdğama tabidir. Kendisinden önceki harfin harekesine göre izhar edilir.

عَلِيمًا حَكِيمًا - عَلِيمٌ حَكِيمٌ

g- İklabda dudaklar

İklabda aynı şekilde, tenvîn veya sâkin nûndan önceki harfin harekesi doğrultusunda yapılır. Bu tecvid kuralında da damme hareke devreye girdiğinde dudakların durumu, öne doğru gitmeyi gerektirmektedir. Bunun dışında, fetha veya kesra harekelerde dudaklar normal pozisyonudadır. Şimdi iklabdaki bu değişiklikleri görebilmemiz açısından, damme durumları ile ilgili örnekleri görelim.

ga- Fethadan dammeye

İklablar dudaklar fetha durumunda iken icra edilir. Ardından süratle damme durumuna gelip hareke okunur. أَنْ بُورِكَ

gb-Kesradan dammeye

Dudaklar kesra durumunda iken iklab yapılır. Ses devam ederken dudaklar hemen öne götürülür ve damme dudaklar önde iken okunur. مِنْ بَطُونٍ

gc- Dammeden fethaya

İklab süresi dudaklar önde iken tutulur. Hemen fetha durumuna geçilerek hareke okunur.

سَمِيعٌ بَصِيرٌ

gd- Dammeden kesraya

İklab, dudaklar damme pozisyonunda iken yapılır. Ses kesilmeden dudaklar kesra durumuna getirilerek hareke okunur. عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

ge- Dammeden dammeye

Bu örnekte aslında bir değişiklik söz konusu değildir. Dudaklar zaten önde iken iklab icra edilir ve devamında da damme olduğu için dudaklar hafif öne doğru kıpırdatılarak hareke okunur. صُمْ بُكُمْ

Sonuç

Kur'ân'ı Kerîm'in okunması ile ilgili süreç, Hz. Peygamber'e nüzulü ile başlamıştır. Aldığı vahyi eksiksiz ve noksansız ashabına öğreten Hz. Peygamber, sonraki nesillere intikalinin sağlanması konusuna önem verdiği için Abdullah b. Mes'ud, Übey b. Ka'b ve Muaz b. Cebel gibi bu sahada önemli şahsiyetlerin yetişmesine öncülük etmiştir. Kur'ân'ı Kerîm, bu sayede sahabeden tabiine ve onlardan sonraki nesiller aracılığı ile günümüze kadar intikal etmiştir. Kur'ân eğitimi, başlangıçta şifahî olarak başlamıştır. Zamanla Hz. Peygamber'den sonra Müslümanların geniş coğrafyaya yayılması, farklı dilde insanların İslam'a girmesi ve beraberinde Arapçayı telaffuzun zorluğu gibi sebeplerle; Kur'ân'ın eğitim ve öğretiminde de sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak, Kur'ân eğitim ve öğretiminin sistemli bir hale getirilmesi ihtiyacı doğmuştur. Bu doğrultuda Araplar arasındaki farklı telaffuzları da ortadan kaldıracak ve harflerin doğru telaffuz edilmesini sağlayacak eserler meydana getirilmeye çalışılmıştır. Bu konuların başında mehâric-i hurûf dediğimiz, harflerin çıkış yerlerine değinilen meseleler gelmektedir. Yıllar içinde harflerin telaffuzunda bazı coğrafyalarda farklılıklar olsa da, geçmişten günümüze kaynaklarda tespit edilen bu hususlara riayet edilmesi sayesinde İslam coğrafyasında Kur'ân'ın doğru okunması sağlanmıştır. Bütün bu değerlendirmelerin hulasası olarak; hangi coğrafyada yaşıyorsa yaşasın veya hangi kimliğe sahip olursa olsun kim bu belirlenen okuma usulleri ne kadar riayet ediyorsa, o, Kur'ân'ı o kadar doğru okuyor demektir.